

УДК 327.5

<http://orcid.org/0000-0001-9386-6505><http://doi.org/10.5281/zenodo.580281>**В. В. Михальська**

ПОЛІТИКА УПРАВЛІННЯ ПОСКОНФЛІКТНОЮ ТЕРИТОРІЄЮ НА ПРИКЛАДІ РУАНДИ

Розглянуто основні політичні інститути Республіки Руанда після громадянської війни 1990-1994 років та геноциду. Виявлені ті особливості політики управління постконфліктною Руандою, які дозволили країні знайти шляхи порозуміння у розколеному суспільстві та розпочати процеси розвитку – встановлення перехідного правосуддя, тимчасові консенсусні органи управління та лібералізація економіки. Досліджено інформаційну політику, яка здійснювалася в державі для запобігання нового витку конфлікту. Зусилля постконфліктної влади у Руанді були спрямовані на замовчення колишнього протиборства двох етносів, а сконцентрувалися на меморіалізації минулого масштабного злочину – геноциду, а також на розвитку нових спільних цінностей.

Ключові слова: громадянська війна, геноцид, постконфліктна політика, перехідне управління, правосуддя, лібералізація

В. В. Михальская

ПОЛИТИКА УПРАВЛЕНИЯ ПОСТКОНФЛИКТНОЙ ТЕРРИТОРИЕЙ НА ПРИМЕРЕ РУАНДЫ

Рассмотрены основные политические институты Республики Руанда после гражданской войны 1990-1994 годов и геноцида. Выявлены те особенности политики управления постконфликтной Руандой, которые позволили стране найти пути примирения в расколотом обществе и начать процессы развития – установление переходного правосудия, временные консенсусные органы управления и либерализация экономики. Исследована информационная политика, которая осуществлялась в государстве для предотвращения нового витка конфликта. Усилия постконфликтной власти в Руанде были направлены на умалчивание прежнего противоборства двух этносов, а сконцентрировались на мемориализации прошлого масштабного преступления – геноцида, а также на развитие новых ценностей.

Ключевые слова: гражданская война, геноцид, постконфликтная политика, переходное управление, правосудие, либерализация

V. Mykhalska

POST-CONFLICT POLICY MANAGEMENT ON THE EXAMPLE OF RWANDA

The main political institutes of the Republic of Rwanda after the civil war of 1990–1994 and genocide are analyzed. Those peculiarities of post-conflict policy management of Rwanda are identified, that have allowed the country to find the way to reconciliation in the divided society and start development processes. Those peculiarities are establishing of transitional justice institutions, temporary consensus management bodies and liberalization of economy. Informational policy is observed that has been conducted in the state in order to prevent the new

turn of the conflict. It was rather restrained and circumspect. The efforts of post-conflict powers in Rwanda were determined on the concealment rather than on discussion of the conflict. Those efforts were merely concentrated on the memorialization of recent appalling crime of the genocide, but also on the development of new common values. These combined approaches to the post-conflict society have shown their effectiveness in Rwanda realities, but their eligibility to other post-conflict territories need to be further examined.

Key words: *civil war, genocide, post-conflict policy, transitional management, justice, liberalization.*

Постановка проблеми. Сьогодні в українському політичному дискурсі існує попит на формування наукової концепції постконфліктної політики управління територією. Для виявлення загальних тенденцій важливими є емпіричні дослідження конкретних політик управління постконфліктними територіями, їх аналіз з точки зору ефективності та сталості інструментів, що застосовувалися. У цій статті автором пропонується дослідження формування інститутів та управлінських практик Руанди після громадянської війни та геноциду.

Аналіз актуальних досліджень. Дослідження у сфері управління постконфліктними територіями здійснювалися як західними науковцями (В. Четейл, П. Колієр, Ч. Гегнон, К. Браун, М. Фішер), так і українськими дослідниками (А. Кісе, І. Мединський, К. Зарембо).

Метою статті є виявити загальні характеристики політики управління пост конфліктною територією Руанди через дослідження її політичних інститутів, аналіз їх ефективності та можливість екстраполяції руандійського досвіду на інші постконфліктні території.

Виклад основного матеріалу. Чотирирічна громадянська війна, а потім геноцид, зруйнували державність Руанди. Втім, на сьогодні Руанда посідає 3 місце у регіоні за індексом економічної свободи, статусом «помірно вільної» країни, займаючи у загальному рейтингу 51 місце між Польщею та Словаччиною. Україна за такими ж показниками розвитку посідає 166 місце [1]. Світовий банк у своїх звітах також визначає, що Руанда досягла вражаючих успіхів економічного розвитку у період з 1994 до 2015 років, досягнувши більшості Цілей розвитку тисячоліття [17].

Для реалізації поставленої мети, аналіз постконфліктної політики управління територією Руанди, на нашу думку, можливо вести за наступними індикаторами.

Причини та передумови конфлікту. Громадянська війна 1990–1994 років виникла як результат протиборства двох етнічних груп, що становлять населення Руанди – хуту і тутсі. У своєму прагненні «цивілізувати» Руанду та домінувати над місцевим населенням колонізатори (Німеччина, а потім Бельгія) сфабрикували низку міфів та культивували їх у колоніях. Через хамітську гіпотезу була сформована теорія про так званий «напів-хамітичний» або «напів-нілотичний тип» африканців, які, будучи «білішими» за інших африканців, проголошувалися «вищою» расою, ніж інші «чорні». Саме такою «вищою» расою були визнані тутсі. Бельгійською адміністрацією були введені ідентифікаційні карти, де зазначалася етнічна приналежність особи. Така карта давала привілейованому етносу більше економічних та соціальних прав, а пригноблений етнос, як наслідок, в таких правах обмежувала. Відбувалася масована сегрегація хуту.

У 1950-х роках тутсі, відчувши себе елітою, почали закликати до незалежності Руанди. Бельгійці переглянули свою теорію щодо «вищості» етносів, запропонували цю «вищість» хуту для того, щоб зберегти за собою панування над територією Руанди. Бельгії це не вдалося, Руанда у 1962 році отримала незалежність, але вже під керівництвом етносу, який багато років пригноблювався – хуту.

З 1959 по 1990 роки відбувалася тотальна монополізація влади та ресурсів на базі етнічної ідентичності хуту. Така політика призвела до масової корупції в країні, гегемонії влади та ексклюзивного управління. Вигнання та масові вбивства тутсі мобілізували їх на початок збройної боротьби проти хуту [15].

Перебіг та суть конфлікту. Станом на 1990 рік більшість тутсі знаходилися у вигнанні за межами Руанди (Бурунді, Уганда, Заір, Танзанія). У 1988 році тутсі у вигнанні об'єдналися в Руандійський патріотичний Фронт

(далі – РПФ), який проголосив своєю метою репатріацію вигнанців у Руанду, реформування руандійського уряду та запровадження принципу поділу влади.

З 1990 року РПФ почав атаки на руандійську територію з боку сусідньої Уганди. У 1993 році зусиллями Організації Африканської Єдності були укладені Арушські угоди, якими була здійснена спроба покласти край вогню у Руанді. В цьому ж році Рада Безпеки ООН приймає рішення про введення у Руанду миротворчого контингенту (United Nations Assistance Mission for Rwanda, далі – UNAMIR) [11], який був спрямований надати гуманітарну підтримку постраждалій країні та сприяти мирному процесу.

6 квітня 1994 року неподалік від столиці Руанди Кігалі зазнає аварії літак, на борту якого знаходився Президент Руанди. Звинувативши у цьому РПФ, правляча верхівка Руанди, в тому числі через інформаційні кампанії, організувала масові вбивства. За декілька місяців близько мільйона людей було вбито, близько 200 тисяч жінок зґвалтовано. У масових вбивствах приймали участь також президентська гвардія, загони жандармерії та військовий персонал. Бельгія, а за нею і інші країни вивели свій контингент, залишивши у складі UNAMIR 270 осіб. Лише 22 червня Рада Безпеки санкціонувала відправлення до Руанди гуманітарної місії під керівництвом Франції.

Трагедія прискорила закінчення війни. До 4 липня 1994 року внаслідок військових операцій уся країна була взята під контроль РПФ [7]. Урядовці, солдати та представники міліції, які приймали участь у геноциді, втекли на територію сусіднього Заїру (нині – Демократична Республіка Конго, далі – Конго). З території Конго залишки хуту організовували та планували атаки на територію Руанди. «Гостинність» до біглих хуту стала однією з причин нового витку конфлікту – Другої Конголезької Війни [2].

Постконфліктне управління Руандою проаналізовано автором через низку ознак та інститутів, що є характерними для здійснення політики на територіях, що виходять із кризового стану. Для початку будь яких дій з

примирення та відбудови території після конфлікту ключовим фактором є *встановлення безпеки* на цій території. Для РПФ після здолання ключових акторів громадянської війни або їх вигнання на території суміжних країн залишалася загроза атаки хуту-вигнанців з сусідніх країн, зокрема, з Конго. До 2002 року Руанда знаходилася у стані війни із Конго для захисту держави від реваншу хуту [5].

У середині Руанди безпекова ситуація одразу була взята під контроль РПФ. Певний час на території Руанди перебував контингент UNAMIR та контингент Французької республіки. UNAMIR після провалу у запобіганні геноциду виконувала виключно гуманітарну функцію та була відкликана з території Руанди у 1996 році [11]. Проголошувалося, що французький контингент теж прибув до Руанди з гуманітарною метою. Втім, пізніше РПФ починає конфронтацію з французьким контингентом. Руанда обвинувачує Францію у захисті організаторів та виконавців геноциду та їх притулку у таборах для біженців [4]. Мандат операції скоро було закінчено і французькі солдати покинули територію Руанди.

Більшість внутрішніх безпекових реформ у Руанді стосувалася притягнення до відповідальності осіб, винних у військових злочинах, в тому числі – у злочині геноциду, тренування та підвищення професіоналізму нових поліцейських сил в країні, а також демобілізації тисяч солдатів та їх реінтеграції у руандійське суспільство [14].

Притягнення до відповідальності. Після тривалої війни руандійська судова система «лежала у руїнах». Населення не мало довіри до колишніх суддів, які не тільки були складовою довоєнної корупційної системи, а й в тій чи іншій спосіб сприяли злочинам проти прав людини у країні або закривали на них очі. Тож перед державою постав виклик- створити такі механізми судового розгляду, які б викликали довіру у населення. Було використано три інструменти:

1. Класична юридична система Руанди, яка виявилася неготовою до такого «навалу» справ. У післявоєнний час близько 120 тисяч обвинувачених очікували на свій вирок [6].

2. Міжнародний трибунал щодо Руанди (далі – Трибунал) – встановлений Резолюцією Ради Безпеки ООН №995 на запит уряду Руанди. Трибунал був уповноважений розглядати злочини геноциду, злочини проти людяності та порушення Женевських конвенцій, вчинені у період з 1990 по 1994 роки [13]. Трибунал розглядав найбільш значущі справи, які або передавалися урядом Руанди, або ж обиралися власне Трибуналом для надання їм світового резонансу. Однією з таких справ є так звана «Медіа справа», в ході якої у злочинах проти людяності було визнано винними ЗМІ та їх представників, що провокували населення на акти геноциду.

3. На противагу традиційній судовій системі, у Руанді були створені традиційні суспільні суди гачача. Їхньою метою проголошується виявлення правди проте, що сталося у країні з 1990 по 1994 роки, та створення клімату, сприятливого для співіснування у Руанді. Гачача – неформальна судова ланка, яка спиралася на добровільну співпрацю громадян із такими судами. Суддею у гачачі міг стати будь-який руандієць, який пройшов спеціальну підготовку. Процеси у гачачах були повністю публічними. У традиційній судовій системі одних лише показань свідків для визнання особи винною у вчиненні злочину недостатньо, але таких показань було достатньо для гачачі [6]. Гачача стала для більшості руандійців місцем, де вони відпрацьовували травми, нанесені їм геноцидом, місцем, де можна було відкрито говорити про війну та геноцид.

Реінтеграція. У 1999 році у Руанді створюються *інгандоре*–освітні табори для реінтеграції у руандійське суспільство колишніх комбатантів, солдатів та засуджених. Метою інгандоре було ознайомлення таких осіб із доктринами нового уряду про те, що усі особи, причетні до злочинів у воєнний час, мають визнати свою провину та розказати правду про свої дії. Учасників інгандоре запевняли у тому, що пройшовши це навчання, їх радо

вітатимуть у руандійському суспільстві з усіма належними їм, як і усім громадянам, правами [3].

Меморіальна політика. Нова влада Руанди мала сприятливі умови для конструювання образу ворога навколо етнічної спільноти хуту, чим мала би змогу легітимізувати свою етнічну перевагу на довгі роки. Втім, було обрано інший образ ворога. Таким ворогом на довгі роки залишиться геноцид. Геноцид створив ідеальні умови для постконфліктної інформаційної політики. Уся риторика післявоєнного уряду базувалася на пам'яті про цей злочин. Не наголошуючи відкрито на вині хуту у геноциді, постконфліктна адміністрація, втім, сформувала таку асоціацію.

Політична влада. Незважаючи на безапеляційну перемогу у військовому конфлікті РПФ, перший післявоєнний уряд був компромісом між РПФ та вижившими членами опозиційних партій хуту. Президентом був призначений Пастер Бізімунгу – симпатик РПФ, втім хуту за походженням. Позицію прем'єр-міністра обійняв ще один хуту – Фостін Твагірамунгу, лідер опозиційного Демократичного Республіканського Руху. Поль Кагаме, лідер РПФ, залишив для себе посаду віце-прем'єр-міністра. Шістнадцять міністрів із двадцяти двох, призначених у новий кабінет, були міністри-хуту [9].

Втім, у 2003 році Поль Кагаме виграв перші постконфліктні вибори та обійняв посаду президента (яку обіймає до сьогодні), а переформатований у партію РПФ зайняв найбільшу кількість місць у парламенті Руанди.

Жінки у політиці. За час конфлікту та у постконфліктний період було вбито, ув'язнено, втягнуто у війну у сусідньому Конго багато чоловіків. Це сприяло залученню жінок до формування політики на постконфліктній території. Жінки були представлені у всіх сферах суспільного життя – від відновлення інфраструктури до забезпечення безпеки. Після перших постконфліктних виборів до парламенту у 2003 році жінки посіли більшість місць у законодавчому органі, що сприяло закріпленню та розширенню прав жінок на законодавчому рівні.

Нова Конституція Руанди не тільки заклала засади демократичному розвитку суспільства у Руанді, закріплюючи у країні верховенство прав людини, рівність чоловіків і жінок та національну єдність. Ця Конституція також окреслила особливий історичний шлях Руанди, на рівні основного закону заклавши підвалини для нової ідеології у суспільстві. У документі згадувався геноцид як поворотна віха в історії країни, який не має строку давності. Конституція пропонувала відмовитися від етнічних протиріч у суспільстві та будувати державу навколо нової спільної ідентичності [3]. У 2003 році текст Конституції був винесений на загальнодержавний референдум та отримав 90% голосів руандійців.

Комісія національної єдності примирення (далі – Комісія) була створена в березні 1999 року. Комісія була ключовим інститутом у процесі єднання і реалізації політики примирення, соціальної довіри і соціальної згуртованості. На Комісію були покладені наступні функції:

- 1) підготовка і координація національних програм, спрямованих на сприяння національній єдності і примиренню;
- 2) створення і сприяння створенню механізмів для відновлення і зміцнення єдності і примирення руандійців;
- 3) навчання, інформування та мобілізація населення в сфері національної єдності і примирення;
- 4) проведення досліджень, організація дискусій, поширення ідей і підготовка публікацій по зміцненню миру, єдності і примирення руандійців;
- 5) проведення заходів і дій, які можуть внести свій вклад в викорінення дивізіонізму серед руандійців і зміцнення єдності і примирення;
- 6) засудження і боротьба з діями, публікаціями і висловлюваннями, які сприяють будь-якому поділу і дискримінації, нетерпимості та ксенофобії;
- 7) моніторинг діяльності державних установ, їх керівників та населення на відповідність їх діяльності політиці національної єдності примирення [10].

Таким чином, у Руанді на державному рівні був організований просвітницький процес, спрямований на примирення у суспільстві. Більше того, Комісія отримала право втручатися у діяльність інших установ для популяризації політики примирення та єдності. Неможливо чітко виявити конкретні документи, до яких вносила правки і пропозиції Комісія, маючи таку функцію, однак вплив «пропаганди миру» відчувається у більшості руандійських державних документів.

Реформування економіки. Після Другої Світової війни у світі запанувала позиція, що економіки із відкритим та вільним ринком легше можуть впоратися із післявоєнними проблемами. Приклад Руанди підтверджує цю теорію. Втім, економічне відновлення Руанди мало свої особливості, на чому буде наголошено далі.

Після війни ВВП Руанди стрімко падав, досягнувши у порівнянні з довоєнними 329 доларами США, 133 долари США на особу. Інфраструктура країни була зруйнована. Більше того, країна відчула масове зараження ВІЛ через масові гвалтування часів війни. Вже у постконфліктний час Руанда опинилася в умовах, коли у країну масовано надходила фінансова допомога від донорів з інших країн на фінансування усіх сфер суспільного життя, що створило ризик становлення залежної від міжнародної допомоги економіки.

Одразу після війни уряд розпочав відкриття ринків та скасував державний контроль над цінами та виробниками товарів. Був введений гнучкий валютний курс, була здійснена приватизація, був введений ПДВ у розмірі 18%. З 1998 року країна проголосила рух у бік економіки, орієнтованої на знання та людський потенціал. Урядом одна за одною розроблялися стратегії розвитку держави, орієнтовані на ліберальну економіку. Зокрема, у стратегії «Бачення 2020» закріплені такі аспекти розвитку економіки:

- економіка, основу якої становить приватний сектор;
- розвиток інфраструктури;
- продуктивне та ринково орієнтоване сільське господарство;

- регіональна та інтернаціональна економічна інтеграція [8].

Однак, уряд не просто лібералізував економіку Руанди. Специфікою руандійської економічної політики після конфлікту є так звана «політика для бідних». Для запобігання подальших заворушень у народі уряд прийняв рішення, перш за все, підтримати незабезпечені верстви населення, які активно приймали участь у заворушеннях в країні, в тому числі, внаслідок їх незадоволення своїм матеріальним становищем. Прикладом сфери, у якій Руанда запроваджувала таку «політику для бідних», є кавова промисловість. З початку 20 століття основою економіки Руанди була кава. Більше півмільйона руандійських фермерських господарств займалися вирощуванням кави. Ще бельгійська адміністрація відчула потенціал цієї галузі та розпочала державний контроль за вирощуванням кавових зерен. Уряд хуту продовжив у своїй економічній діяльності спиратися на каву. Було введено норми для фермерів по вирощуванню кави у індивідуальному фермерському господарстві. Довоєнний уряд Руанди у 1980 році створив державну агенцію з регулювання цієї галузі господарства – OCIR Café. Втім, як і усі інші державні органи у Руанді, агенція як джерело корумпованого прибутку була віддана на «відкуп» приближеним до президента Руанди особам. Внаслідок світової лібералізації ринку кави галузь зазнала змін. Ціни на каву впали, а довоєнний уряд Руанди був не здатен реструктурувати галузь для адаптації до нових ринкових умов.

Післявоєнна лібералізація економіки поставила перед урядом питання про потрапляння до так званої «сировинної пастки». Однак, за результатами дослідження, проведеного Агенцією США з міжнародного розвитку (далі – USAID) сільське господарство, зокрема, кавова промисловість, були визнані перспективними напрямками для розвитку руандійської економіки. USAID підтримало галузь вирощення кавових зерен в Руанді. Була запроваджена програма по навчанню руандійських фермерів із вирощення та постачання на ринок більш якісного продукту.

Ініціативи з підтримки кавової промисловості отримали підтримку з боку уряду Руанди. Уряд прийняв стратегію розвитку кавової промисловості. Президент Кагаме надавав усіляку підтримку проектам USAID, спрямованим на підтримку галузі. Більше того, він почав накопичувати особисті контакти та приводити інвесторів на кавовий ринок Руанди.

Як і в інших сферах суспільного життя, у післявоєнній економіці не останнім фактором виступає упередження конфліктуючих сторін, тож одним із елементів такої політики має виступати подолання цього упередження та переконання громадян у тому, що працювати разом – набагато ефективніше, ніж воювати. Дослідник теорії міжгрупової взаємодії Гордон Алпорт зазначав, що рівень упередження (якщо тільки воно не укорінено глибоко у характері чи структурі особистості) може бути зменшений через контакти індивідів з протиборчих груп, але з однаковим соціальним та економічним статусом. Контакти ці мають бути спрямовані на досягнення спільної мети. Ефект від такого контакту значно підсилюється, якщо такий контакт санкціонується владними приписами. Через такі контакти особи отримують нові знання про членів протилежної групи, що значно зменшує їх рівень упередженості.

Сприяючи налагодженню контактів між фермерами, у країні започатковувалися станції обробки кавових зерен, навколо яких почали створюватися кооперативи. Фермери передавали зібрані ними кавові зерна у такі кооперативи. Більше того, на національному рівні уряд почав створювати альянси навколо усіх учасників кавової промисловості, які, як «за підручником» з теорії між групової взаємодії, стали спільним майданчиком для спілкування представників усіх етнічних груп [16].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи, слід зазначити, що етнічний чинник є базовим у сучасних конфліктах ідентичності та використовується провідними політичними акторами для встановлення нового світо порядку. Саме залучення ознак самоідентифікації (етнічна специфіка, мовне питання, прикордонна ментальність) стає

небезпечним фактором і обумовлює ескалацію конфліктів інтересів у військові форми конфлікту. Однак, після вирішення конфлікту політичним або військовим шляхом на користь однієї зі сторін послідовна та зважена постконфліктна політика є необхідним фактором для уникнення «замороження» конфлікту та запобігання його нової ескалації. Це актуально для сучасної України, для якої частково досвід Руанди може стати у нагоді.

Маючи на меті виявлення загальних характеристик політики управління постконфліктною територією Руанди через дослідження ефективності її політичних інститутів, автор дійшов висновку, що ключові реформи відбулися у правовій, економічній та інформаційній сферах:

- саме *перехідна система правосуддя* дала змогу притягнути до відповідальності осіб, винних у злочинах останніх років. Публічність судових процесів і діяльності Трибуналу та гачачі дала змогу населенню опрацювати травми часів війни і геноциду;

- *поміркваність інформаційної постконфліктної політики* уособлював спеціально утворений орган, який визначав інформаційний дискурс у країні, спрямовуючи його у бік єднання та примирення. Руанда не проводила агресивну інформаційну політику проти переможеної сторони конфлікту, втім мала змогу для об'єднання населення через єдиний образ ворога застосовувати геноцид (не як злочин однієї сторони конфлікту, а як факт);

- Руандою був взятий *курс на лібералізацію економіки*. Держава надала маргінальним групам населення, на яких у збройних діях спираються сторони конфлікту, увійти в економічні процеси та відчуті, що торгувати вигідніше, ніж воювати.

У своїх подальших дослідженнях автор планує застосовувати індикатори компаративного аналізу, які були запропоновані в цій публікації, до реалій інших країн, які виходять зі стану конфлікту. Такий аналіз дозволить визначити загальні тенденції, методи та інститути політики управління постконфліктними територіями в XXI столітті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 2017 Index of economic Freedom [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.heritage.org/index/country/rwanda>.
2. Bukavu. A report from Congo Africa's great war [Електронний ресурс] / Bukavu, Kinshasa, Kisangani // The Economist. — 2002. — Режим доступу : <http://www.economist.com/node/1213296>.
3. Colomba V. Post Conflict Peace Building in Rwanda, the Effect on Youth And the Development of Bright Future Generation, NGO [Електронний ресурс] / Vanessa Colomba // The University of Massachusetts. — 2013. — Режим доступу : https://www.uml.edu/docs/Post-Conflict%20Peacebuilding%20in%20Rwanda%20_tcm18-
4. France accused on Rwanda killings [Електронний ресурс]. — 2006. — Режим доступу : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/africa/6079428.stm>.
5. McGreal C. Is Kagame Africa's Lincoln or a tyrant exploiting Rwanda's tragic history? [Електронний ресурс] / Chris McGreal // The Guardian. — 2013. — Режим доступу : <https://www.theguardian.com/world/2013/may/19/kagame-africa-rwanda>.
6. Nadjaldongar K. Lessons learned from the post-conflict reconstruction in Rwanda [Електронний ресурс] / Kladoumadje Nadjaldongar // Sahel and West Africa Club/OECD & Economic Community of West-African Studies. — 2008. — Режим доступу : <http://www.oecd.org/countries/rwanda/41425587.pdf>.
7. Outreach Programme on the Rwanda Genocide and the United Nations [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/education/rwandagenocide.shtml>.
8. Republic of Rwanda. Rwanda Vision 2020 (revised 2012) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.minecofin.gov.rw/fileadmin/templates/documents/NDPR/Vision_2020_.pdf.
9. Rucyahana J. The Bishop of Rwanda: Finding Forgiveness Amidst a Pile of Bones [Електронний ресурс] / J. Rucyahana, J. Riordan // Thomas Nelson. — 2007. — Режим доступу : <https://books.google.com.ua/books?id=h9ABo3Uzd7kC&pg=PA134&lpg=PA134&dq=bizimungu+government&source#v=onepage&q=bizimungu%20government&f=false>.
10. Rwanda: Law No. 03/99 of 1999 establishing the National Unity and Reconciliation Commission [Електронний ресурс] // Refworld. — 1999. — Режим доступу : <http://www.refworld.org/docid/3ae6b59a18.html>.
11. Security Council. Resolution 1050 (1996) [Електронний ресурс] // Security Council. — 1996. — Режим доступу : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N96/058/14/PDF/N9605814.pdf?OpenElement>.
12. Security Council. Resolution 872 (1993) [Електронний ресурс] // Security Council. — 1993. — Режим доступу : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/540/63/PDF/N9354063.pdf?OpenElement>.
13. Security Council. Resolution 955 (1994) [Електронний ресурс] // Security Council. — 1994. — Режим доступу : http://www.unmict.org/specials/ictr-remembers/docs/res955-1994_en.pdf?q=ictr-remembers/docs/res955-1994_en.pdf.
14. Security Sector Reform Resource Centre. SSR Country Snapshot: Rwanda [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://www.ssresourcecentre.org/countries/rwanda/>.

15. Shyaka A. The Rwandan Conflict: Origin, Developments, Exit Strategies [Електронний ресурс] / Anastase Shyaka. — Режим доступу : <https://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/4746/3833.pdf?sequence=1>.
16. Wicks L. Rwanda 's Miracle: From Genocide and Poverty to Peace and Economic Prosperity [Електронний ресурс] / Laura Wicks // Florida International University FIU Digital Commons. — 2014. — Режим доступу : <http://digitalcommons.fiu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2614&context=etd>
17. The World Bank. Rwanda Overview [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.worldbank.org/en/country/rwanda/overview>

Стаття надійшла до редакції 01.03.2017